

Kitabiyat/Book Reviews

Osmanlı'da Aşk

Aslı Çiftçi, Fol Yayınları, 2024. 332 s. ISBN 978-625-6584-58-7

EBRU ONAY

Türk Tarih Kurumu
Turkish Historical Society

(eonay@ttk.gov.tr), ORCID: 0000-0003-2084-0464

Geliş Tarihi/Date of Arrival: 05.12.2024
Kabul Tarihi/Date of Acceptance: 16.12.2024

Onay, Ebru. *Osmanlı'da Aşk*, Aslı Çiftçi. *Ceride* 2, no. 2 (Aralık/December 2024): sayfa/pp 130-136. DOI: 10.5281/zenodo.15073431

Duyguların salt biyolojik süreçlerden ibaret olmadığını, aksine sosyal ve kültürel katmanlarla şekillendiğini savunan yaklaşımlar, sosyal bilimlerde “duygu çalışmaları” adı altında geniş bir ilgi alanı oluşturmuştur. Bu disiplin, duyguların tarihî bağlamını çözümlemek için yalnızca olayları değil, kelime ve anlatı sistemlerini de analiz eder. Zira dil, bir toplumun duygusal evrenine açılan en güçlü penceredir. Türkçede duygu ifadelerinin biçimlenişi üzerine yapılacak çalışmalar hem dilin hem de duyguların kültürel birikim içinde nasıl anlam kazandığını görmek için kritik ipuçları sunar. Bu bağlamda, tarihî ve edebî metinlerden yola çıkarak duygusal ifadelerin dönüşümünü incelemek, Osmanlı kültür tarihinin duygusal kodlarını anlamaya yönelik özgün bir çaba olacaktır.

Osmanlı dönemi edebiyatında, duygular hem bireysel hem de toplumsal bir anlatı formu olarak işlenmiştir. Özellikle Divan edebiyatı; aşk, hasret, üzüntü, mutluluk gibi duyguları soyut ve estetik bir formda ifade eden zengin bir gelenek oluşturur. Bilhassa maddi ve manevi aşkın tasvirleriyle öne

çıkan aşk teması, Osmanlı edebiyatında derin bir anlam ve kültürel çeşitlilik barındırır. Bu mesnevilerde, dünyevi bir aşkla temsil edilen âşıkların birbirine duyduğu yoğun tutku ve bu tutkunun sınavlarla dolu yolculuğu, okuyucunun duygularını harekete geçirmekle beraber onları ilahi aşka yönlendirmeyi amaçlar. İlahi aşk, tasavvuf etkisiyle birleşerek, insanın Allah'a duyduğu sonsuz sevgi ve bağlılık olarak anlatılır. Bu eserlerde, âşık, sevgiliye ulaşma arayışı içinde manevi olgunluğa erişir ve ilahi bir hakikate varır. Ancak Osmanlı edebiyatında temel bir motif olarak yer bulan "aşk" temasının, tek bir anlam veya yorumla sınırlandırılmayacak kadar çok katmanlı ve çeşitli boyutlara sahip olduğu fikri, son yıllarda hem alan uzmanlarının hem de entelektüel çevrelerin ilgiyle üzerinde durduğu bir tartışma konusu hâline gelmiştir. Bu bakımdan Aslı Çiftçi'nin *Osmanlı'da Aşk* adlı eseri, Osmanlı edebiyatında aşk temasını duygular tarihi ve öz-anlatılar perspektifinden ele alan kapsamlı çalışmalardan biri olmanın yanı sıra Osmanlı kültür ve duygu tarihine yeni bir pencere açarak, edebiyat eleştirisi ile tarih disiplinleri arasında bir köprü kurmayı başarıyor.

Çiftçi, doktora tezini temel alarak hazırladığı bu kitapta, aşkın farklı boyutlarını ve biçimlerini, bireysel deneyimlerden toplumsal bağlamlara uzanan geniş bir çerçevede ele alır. Çalışma, Osmanlı edebiyatının öz-anlatı niteliği taşıyan dört önemli mesnevisine odaklanır: Tacizâde Cafer Çelebi'nin *Heves-nâme'si*, Celîlî'nin *Hece-nâme'si*, Dâi Mehmed Efendi'nin *Nevhatü'l-Uşşâk*'ı ve Enderunlu Fâzıl'ın *Defter-i Aşk*'ı. Öz-anlatılar (ben-anlatıları/egodokümanlar), Osmanlı çalışmaları açısından büyük önem taşır. Bu tür anlatılar yalnızca bireysel deneyimleri yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal bir perspektifi de ortaya koyar. Bu bakımdan, Çiftçi'nin birer sergüzeştname niteliği taşıyan eser seçimi, Osmanlı edebiyatında duygu ifadelerinin işlevlerini ve dönemsel yansımalarını incelemek için son derece uygun bir zemin sunar.

Çiftçi'nin temel savı, duyguların yalnızca bireysel deneyimlerle değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel bağlamlarla da biçimlendiğidir. Bu anlamda, eserlerin üretildiği dönemin sosyal, kültürel ve duygusal dinamiklerini dikkate alarak şairlerin aşk temsillerini çözümler. Çalışmada, aşkın yalnızca idealize bir duygu değil, aynı zamanda arzu, şehvet, pişmanlık ve iğrenme gibi dünyevi unsurlarla iç içe geçmiş çok katmanlı bir olgu olduğu vurgulanır. Çiftçi, çalışmasını William Reddy'in duyguların hem evrensel hem de kültürel niteliklerine ilişkin teorik yaklaşımına ve Barbara Rosenwe-

in'in şairin bireysel deneyimlerinin yanı sıra duygusal topluluklar olarak kavramsallaştırdığı teorisine dayandırır ve aşkı, tarihsel bağlamında ele almanın gerekliliğini ortaya koyar. Böylelikle Osmanlı şairinin, kimlik inşasında aşkın kritik rolüne dikkat çektiği gibi Osmanlı'da aşk temasının sabit niteliklerle sınırlı kaldığı genel yargısını da sorgulamaktadır. Nitekim çalışma boyunca ele alınan dört mesnevi şairinin bireysel deneyimleri, dâhil oldukları ilişki ağları, okur kitleleri ve en nihayetinde aktif üyesi oldukları duygusal toplulukların, onların eserlerinde aşkın farklı boyutlarının ortaya çıkmasına neden olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda şairler geleneğin tipik ifade tarzlarını kullansalar da duygusal ifadelerin çeşitlendiğini söylemek mümkündür.

Çiftçi'nin kitabının esasını teşkil eden dört bölüm belli bir sistematik içinde kurgulanmıştır. Yazar, her bir mesnevinin odağında bulunan şehvet, hüznün, pişmanlık ve kibir gibi aşkın farklı yorum ve ifadelerini şairin öz yaşantısı, deneyimleri, eğitimi, üyesi bulunduğu sosyal ve duygusal topluluklar, okur/dinleyici kitlesi, şairlerin mesnevilerinde birinci ağızdan anlatıcılar olarak kendilerini konumlandırmaları gibi parametreleri de göz önünde bulundurarak değerlendirmiştir.

Eser, bir önsöz, bir giriş ve beş ana bölümden oluşur. Giriş bölümünde, Osmanlı edebiyatında aşkın merkezî rolü vurgulanırken, bu temanın hem edebiyat araştırmaları hem de Osmanlı toplumunun kültürel zeminindeki yeri tartışılır. Çalışmanın teorik çerçevesi, "Öz- Anlatıların ve Duygusal İfadelerin Kültürel Dönüşümleri" başlıklı birinci bölümde açıklanır. Öz-anlatılar ve duygular tarihinin geniş literatürünü, temel argümanları öne çıkararak özetleyip çalışmanın teorik çerçevesini de gerekçeleriyle açıklayan Çiftçi, duyguları bireysel deneyimler ve toplumsal dinamikler üzerinden incelemenin, bu ifadeleri anlamak için etkili bir yöntem sunduğunu belirtir.

İkinci bölümde, Tacizâde Cafer Çelebi'nin *Heves-nâme* adlı eseri detaylı bir şekilde analiz edilir. Çiftçi, eserle ilgili olarak, şairin bir yandan dünyevi ve shehvi aşkı yüceltirken, diğer yandan gerçek aşkı basit bir "heves"ten ayırma çabasına dikkat çeker. Aşkın yüceliği/kutsallığı ile bir hevesten ibaret olan shehveliği arasında gelip giden çelişkili söylemlerini, Cafer Çelebi'nin sosyal çevresi, hedef kitlesi ve ailevi bağları üzerinden açıklayan Çiftçi, şairin saray ve çevresiyle olan bağlantılarının onun duygusal ifadelerini nasıl şekillendirdiğini gözler önüne serer. Ayrıca, Cafer Çelebi'nin rint-meşrep dostları ve tarikat üyeleriyle olan ilişkileri, *Heves-nâme*'deki aşk temsil-

lerinin sosyal bağlamını anlamada önemli ipuçları sunar. Nitekim tezkirelerde kadınlara düşkünlüğüyle eleştirilen Cafer Çelebi'nin *Heves-nâme'si* yakın arkadaşı olan Vahdî'nin *Ana Bacı Hikâyesi* ile tematik ve üslupsal ortaklıklar taşımaktadır. Çiftçi bu benzerliği ortak sosyal ağ ve edebî etkileşimin duygusal tarzları nasıl belirlediğine dair bir örnek olarak sunar. Ona göre şiirin yaygın icra alanı olan meclisler, edebiyat kamusunun ortak zevkler geliştirmesine ve ortak duygusal normları paylaşmasına zemin hazırlamaktadır.

Cafer Çelebi'nin yakın çevresinde bulunan diğer rint-meşrep şairlerle paylaştığı bir tür habitus vardır. Bu habitus sadece değer ve beğenilerin değil duygusal normların da şekillenmesini sağlar. Bu bağlamda birbirine eklenen dar toplulukların ortaklaştığı ve ayrıştığı anlam kümeleri mevcuttur. Zira Cafer Çelebi sadece rint-meşrep dostlarıyla bir duygusal topluluğun içine kapalı değildir. Onun eğitim hayatında son derece etkili olan Halveti görüşlerini tanımasını sağlayan Şeyh Hamdullah gibi tarikat üyeleri de mevcuttur. Çiftçi'nin detaylarıyla açıkladığı bu sosyal ilişki ağları Amasya ve Bursa'daki saray ve çevresinin geniş çatısı altında bulunan, birbiriyle kimi zaman doğrudan kimi zaman aracılar vasıtasıyla temasa geçen sosyal, kültürel ve duygusal toplulukların parçası olduğunu gözler önüne sermektedir.

Üçüncü bölüm, Celîlî'nin *Hecr-nâme* adlı mesnevisine odaklanır ve aşkın melankolik boyutunu tartışır. Çiftçi, Celîlî'nin eserinde, klasik mesnevi kahramanlarıyla özdeşleşerek aşkı bir ruhsal yükseliş ve kutsallık kaynağı olarak ele aldığını belirtir. Ancak, Celîlî'nin sosyal ve ekonomik sınırları, onu edebî ifadelerinde geleneksel kalıplara bağlı kalmaya zorlamıştır. Bu durum, şairin eserinde popüler aşk anlayışını yeniden üretmesine yol açmıştır.

Divan edebiyatında tipik âşıklık hâli, sevgilinin her türlü eziyetini sabır ve tevekkül ile karşılayan, aşkın getirdiği hüznün, gözyaşı, bitkinlik, uykusuzluk ve sürekli hüznün hâliyle tanımlanır. Esasında bu konvansiyonel âşıklık tanımının dışında bir aşk, gerçek aşk sayılmaz; âşık için amaç vuslat değildir, o aşkın getirdiği acıdan, elemden şikâyet etmez. Çiftçi'nin bu bölümde dikkat çektiği üzere, gündelik hayatında da âşık tipinin sembollerini taşıyan Celîlî'nin eseri bu bağlamda özel bir yere sahiptir. Zira bir öz-anlatı niteliği taşıyan bu eserinde Celîlî, basitçe bir kurgusal âşık tasarlamaz; aynı zamanda onun ta kendisidir. Âşık tipolojisine yüklenen bu kutsallığın Celîlî'nin gündelik hayatındaki dervişâne hâllerini de meşrulaştırdığını, ona anlam ve değer katan bir nitelik kazandırdığını belirten Çiftçi'ye göre, Celîlî'nin hi-

mayeye erişebilen şairlerden olmaması, eserlerinde maddi sıkıntı çektiğini ve makam beklentisi içinde olduğunu belirtmesi ve eserindeki konvansiyonel âşik temasının popüler ölçülerini eserlerine yansıtmak zorunda olması “şairin entelektüel zümre ve saray çevresine hitap etme amacını güçlendirmiştir” (s.129). Yazara göre hem toplumsal kabul görme hem de himayeye ve bunun ekonomik getirilerine erişemeyen bir şair, yenilikçi ve riskli temaları işleme konusunda çekingenlik gösterecektir.

Çiftçi, Celîlî'nin mesnevisinde öne çıkan bu kutsal aşk temasının yanı sıra hüznün etrafında toplanan, acı ve hüsrân duygularıyla biçimlenen bir aşk ifadesi olduğunu dile getirir. Bunun en açık göstergelerinden biri aşkın bir tezahürü sayılan “kanlı gözyaşları”dır. Bu bakımdan geleneğin kalıpları içinden yazan şair, acısının keskinliğini de ifade etmiş olur. Sonbaharın renkleriyle tenasüp içinde kullanılan bu ifadeler ideal aşk ve âşik figürünü anlatmak için kullanılır. Toplumsal normlara pek de uygun tavırlar sergilemeyen ve devrin biyografi kaynaklarında delilik ile itham edilen Celîlî'nin bu vesileyle “gerçek bir âşik” olarak kabul görüp toplum içinde anlamlı bir yer edindiğini belirten Çiftçi, Celîlî'nin bu tercihini şair kimliğinin kabul görmesini sağlayan stratejik bir hamle olarak okur.

Osmanlı'da Aşk'ın “Kontrollü Duygusal Tarz: Dâî Mehmed Efendi'nin *Nevhatü'l- Uşşâk* Mesnevisi” başlıklı dördüncü bölümünde toplum içinde rahatça paylaşılan aşk anlayışının gizlenmesi sorunsalı analiz edilir. Osmanlı edebiyatında ideal aşk; acı, hasret, kıskançlık gibi niteliklerinin yanında kamusal bir mesele olarak görülür. Bu duygudaki acı derinleştikçe, vuslat zorlaştıkça ona yüklenen ahlaki değer de artar. Zira aşk en nihayetinde bir insana duyulan şiddetli arzu ve özlem olmanın ötesinde Allah'a kavuşma hasreti olarak değer görür. Dâî Mehmed Efendi'nin *Nevhatü'l-Uşşâk* mesnevisi yoluyla âşikâr ettiği bu duyguyu gizlemek gerektiğine dair ifadeleri bu bakımdan ayrıksı bir nitelik taşır. Çiftçi, çalışmasında bu duruma dikkat çeker ve Dâî Mehmed Efendi'nin eserlerindeki duygusal stilinin Kadızadeliiler ve Sivasiler gibi 17. yüzyılda inanç ve gündelik hayat pratikleri üzerine şiddetli tartışmaları belirleyen grupların etkisinde şekillendiğini savunur. Belli bir inanç anlayışı ve teorisi etrafında şekillenen bu iki grubun aynı zamanda duygusal topluluklar olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirten Çiftçi, bilhassa Kadızadeliiler tarafından oluşturulan katı dinî yorumların ve buna dayalı davranış kalıplarının Dâî Mehmed Efendi'yi de etkilediğini belirtir ve bu iki grup arasındaki çatışmanın getirdiği duygusal gerilimi eser-

lerine de yansıttığını tespit eder. Bu bakımdan birinci ağızdan anlatılan bir eser olsa da toplumsal ve dinî toplulukların duygusal dinamiklerinin bu eserin aşkı ifade etme tarzını belirleyebileceğini iddia eder. Döneminin Beşiktaş Dergâhı, Halveti tarikatı gibi sûfî çevrelerle doğrudan ya da dolaylı bağlantıları onun dönemin dinî ve tasavvufi yorumları ve çatışmalarının yakından takipçisi olduğunu gösterir.

Dâî Mehmed Efendi'nin *Nevhatû'l-Uşşâk*'ında bir yandan geleneksel aşk tanımına uygun bir şekilde şehvetten uzak, iffet dolu, kutsallık atfedilen bir duygu anlatılsa da geleneğin beklentilerinin aksine, aşk gizlenmesi gereken bir duygu olarak tasvir edilir, buna eşlik eden bir pişmanlık duygusu metnin geneline yayılır. Dolayısıyla bir mesnevide anlatılan gizlilik içindeki aşk artık ifşa edilmiştir. Bu bağlamda bir yandan eser aracılığıyla ifşa ve itiraf edilen ancak öte yandan gizlemek gerektiğine dair ifadelerle norm dışı bir tavrı da benimsediğini gösteren Dâî Mehmed Efendi'nin *Nevhatû'l-Uşşâk*'ındaki aşk ifadeleri, Çiftçi tarafından hem bir savunma mekanizması hem de toplumsal yorumlarla hesaplama aracı olarak değerlendirilir.

Çalışmanın beşinci bölümünde Çiftçi, Enderunlu Fâzıl'ın *Defter-i Aşk* adlı mesnevisine odaklanmıştır. Çiftçi, *Defter-i Aşk*'ın, klasik mesnevi formunu sürdürürken, sarayın estetik normlarına uygun bir yapı kurduğunu, buna mukabil esere sıradan halk figürlerini ve sosyal grupları vülgarize bir dille ekleyerek mesnevi anlayışında yeni bir yönelime işaret ettiğini belirtir. Fâzıl'ın vülgarize üslubunda öne çıkan; iğrenme, öfke, kibir gibi duygusal ifadeler, konvansiyonel aşk anlatılarında görülmeyecek türden duygulanımlara işaret eder. Çiftçi, bu duygusal ifade tarzının *Defter-i Aşk*'taki âşığın, sevgililerine hissettiği kıskançlık, hayal kırıklığı ve öfkeden kaynaklandığını belirtir ve Fâzıl'ın sevgililerine duyduğu aşkın kibir ile şekillenmiş bir aşk olduğunu iddia eder. Çiftçi'ye göre, Enderunlu Fâzıl'ın, Osmanlı'da âşığın sevgili karşısında kendini küçülttüğü konvansiyonel aşk yorumu ile taban tabana zıt olan duygu ifadeleri ve müstehcen üslubu, 18. yüzyıldaki toplumsal değişimlerin estetik yansımalarından biri olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde, sarayın rafine ve idealize edilmiş aşk anlatıları, daha geniş bir okuyucu kitlesinin ilgisini çekecek biçimde yeniden şekillenmiştir. Bu yaklaşımla, Enderunlu Fazıl'ın *Defter-i Aşk* adlı mesnevisi sadece dönemsel bir değişimin değil, aynı zamanda edebiyatın saraydan halka inen yolculuğunun sembolü olarak da değerlendirilebilir. Bu tür metinler, dönemlerinin toplumsal yapısına dair birer estetik ve duygusal bellek işlevi görmektedir.

Çiftçi'nin çalışması, Osmanlı edebiyatında aşk temsillerine dair hâkim yargıları sorgularken, aşkın bireysel ve toplumsal boyutlarını kültürel bir dönüşüm perspektifiyle ele alır. Osmanlı'da Aşk, şairlerin aşk anlayışlarının, içinde buldukları sosyal ağlar ve duygusal topluluklar tarafından nasıl şekillendirildiğini derinlemesine analiz ederken, aşkın mutlak ve değişmez biçimde yüzyıllar boyu aynı kavrayışla sunulduğu yönündeki genel yargı ve yorumlara delilleriyle birlikte itiraz eder. Toplumsal normlar ve kodlar aracılığıyla anlamları dönüşen veya çeşitlenen aşk tezahürlerinin; özlem, arzu, hüznün gibi idealize duygu ifadelerinin yanı sıra şehvet, pişmanlık, tiksinti ve ki-bir gibi gelenek içinde göz ardı edilen duyguları da barındırdığını gösterir.

Duygular tarihi ve öz-anlatılar literatürüne önemli bir katkı sunan *Osmanlı'da Aşk*, Osmanlı edebiyatındaki aşk temalarının çok boyutlu ve dinamik yapısını ortaya koyarken, araştırmacılar için zengin bir kaynak olma niteliği taşımaktadır.